

Egedi Barbara (1977) egyiptológus, az ELTE BTK Egyiptológia Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területe az egyiptomi nyelv (elsősorban a kopt nyelvfázis) szerkezete. Az *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban* című kötet egyik fordítója. (Budapest, 2003).

A kopt kereszténység a kezdetektől az egyházszakadásig

Egedi Barbara

Koptoknak a egyiptomi keresztényeket nevezzük. A *kopt* szó jelentése valójában *egyiptomi* – forrása a görög *aigüptiosz* szó. Arab közvetítéssel (*qubti/qibti*) került a humanista Európába (*cophti, cophtitae*), és a 17. században alakult ki ma is használatos formája. Az arab hódítók eleinte csak a görögajkú bizánci lakossággal szembeállítva használták ezt az elnevezést Egyiptom népére, bárminemű vallási megjelölés nélkül. A *kopt nyelv* tulajdonképpen az óegyiptomi nyelv egyenes továbbélése, annak időben utolsó nyelvszakasza, melyet az arab nyelv fokozatosan kiszorított. Ma már holt nyelv, csak az egyházi liturgiában használatos, ott is csupán az egyik dialektusa, a bohairi. A tárgyalt időszakban az egyház nyelve természetesen még a görög volt.

A KEZDETEK

Az első keresztény tanítványok zsidók voltak, és a Földközi-tenger térségében élő zsidó diaszpóra tagadhatatlanul fontos szerepet játszott a kereszténység Palesztinán kívüli elterjedésében. Elképzelhető, hogy az első megtértek Egyiptomban is a zsidóság köréből kerültek ki, hiszen Alexandriában a lakosság jelentős hányadát zsidók alkották. Philón szerint Egyiptomban összesen egy millió zsidó élt (Flaccus, 43.). Ezen kívül a kereszténység eleinte inkább a görög nyelvű lakosság köreiből terjedt. Az alexandriai gyülekezetéről még így is csak Hadrianus uralkodása idejéről (117–138) van tudomásunk.

A kopt hagyomány szerint az első egyiptomi keresztény közösséget és ezáltal a kopt egyházat Szent Márk evangélista alapította, aki Alexandriában halt vértanúhalált 68-ban. A húsvéti istentisztelet alatt fogták el, kötéllel húzva végighurcolták a városon, bebörtönözték, majd megölték. (A vértanú relikviáit 828-ban velencei kalmárok kicsempészték Egyiptomból, így lett Szent Márk Velence védőszentje, a szárnyas oroszlán pedig Velence szimbóluma. Egy alternatív kopt hagyomány szerint a szent feje mindig is Egyiptomban maradt, mert a relikviákat őrző templomból, melyet az arab hódítók feldúltak, egy hajóskapitány idejében kicsempészte.)

A kopt egyházi hagyomány Márkot tartja Alexandria első püspökének is, és úgy tartja számon, hogy Márk személyesen nevezte ki utódjául Anianust, azt a foltozóvargát, akit elsőként térített meg egyiptomi látogatása során. E hagyományt nem erősíti meg egykorú bizonyíték, hiszen a legtöbb apostol térítőtűjairől nem rendelkezünk történeti forrásokkal, csak 3. századi legendákra támaszkodhatunk. Márk egyiptomi tevékenységét először Eusebiosz említi a 4. század elején (*Egyháztörténet* II. 16.), az alexandriai püspökök listája pedig csak Démétriosszal (2. század vége) válik először történetileg is ellenőrizhetővé.

A kereszténység eleinte természetesen a többi vallás mellett élt párhuzamosan. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: a hagyományos egyiptomi

istenhit, a görög közösségek saját kultusza, illetve a hosszú együttélés következtében a kettő keveréke (pl. Szarapisz-kultusz), a hivatalos római vallás; emellett Alexandriában működtek a keresztény gnoszticizmus vezéralakjai is. A Keletről érkezett apostoli tanítás kezdetekben csak egy új színfoltot jelentett Egyiptom tarka vallási palettáján.

AZ ELSŐ SZÁZADOK ÜLDÖZÉSEI ÉS A KORAI EGYHÁZSZERVEZET

Az első évszázad egyiptomi keresztényei gyakorlatilag láthatatlanok. Régészetiileg teljességgel megfoghatatlanok, az első kereszténységre utaló emlékek csak a 2. század első felére datálhatók. A legrégebbi ilyen lelet az a görög nyelvű papirusztöredék (az ún. Rylands-töredék: p. Rylands. 457.), amely János evangéliumának egy részletét tartalmazza – ez egyben a legrégebbi ismert újszövetségi részlet.

Alexandria vezető keresztény filozófiai és teológiai központ volt (jelentős írásmagyarító iskolával, melynek első vezéralakja Órigenész a 3. század elején), de alexandriai Kelemen 2. század végi megjelenéséig homály fedi az alexandriai egyiptomi egyházat is. Kelemen magát az apostoli hagyomány elkötelezett védelmezőjének tartotta és támogatta a gnosztikus tanításokat. Igyekezett rendet tenni a hívőket összezavaró sokféle hatás között, helyes irányba kalauzolni őket a pogány kultuszok, filozófiai írások és a gnosztikus tanok erdejében. Írásain keresztül egyúttal a városban működő kortárs pogány hitvilággal és a kereszténységgel vetélkedő irányzatokkal is megismerkedhetünk.

A Decius-féle (249–251) keresztényüldözés már kézzelfoghatóbb adatokkal szolgál. Decius módszeres üldözést rendelt el: nem követelte meg a keresztényektől hitük megtagadását, ám kötelezte őket a pogány szertartásokon való részvételre és áldozat bemutatására, amit egyfajta igazolással, áldozati bizonyítvánnyal (*libellus*) kellett igazolniuk. Az áldozat megtagadását kivégzéssel büntették. Egyiptomban több ilyen igazoláspéldány maradt fenn.

A Valerianus-féle és a 303-as nagy keresztényüldözés közötti lélegzetvételnél ismétlődő időszak, a „kis béke” Egyiptomban is lehetőséget teremtett az egyház országos szintű kiépülésére. Több nomoszközpont rendelkezett püspökkel, a közösség pedig megfelelő számú hívővel a szervezet fenntartásához. Számszerű adatok megállapítása természetesen lehetetlen. A 3. századi kereszténységre vonatkozó írott források zömmel olyan, különböző keresztény kifejezéseket használó magánlevelek, melyeknek datálása meglehetősen bizonytalan. Másrészt 313 előtt nyoma sincs hivatalos szinten rendszeresen megjelenő egyházi címeknek. A keresztény névadás is csak a 4. században ér el olyan arányokat, hogy hasznos információkat lehessen kivonni az adatokból: 313 körül a keresztények számaránya még 20% alá becsülhető, de Constantinus 324-es győzelme után (ld. alább) ez a szám megkétszereződött. Az 5. század elejére a lakosság legalább 80%-a keresztényként azonosítható. A 3. század végéről tudjuk, hogy Oxürhünkhosz városában két kereszt-

tény templom is volt (p. Oxy. 43. vs.), de jellegükről, méreteikről nincs információnk, és hasonló a helyzet a későbbi, 4. századi egyházi építkezések kapcsán is.

Diocletianus uralkodása végén újabb üldöztetés rázta meg a keresztény közösségeket. A kopt egyház emlékeztetőbe mélyen belevésődött ez az időszak: erről tanúskodik az új egyházi időszámítás, amely Diocletianus trónra lépésének évével (284) kezdi a *mártírok évja* számítását. Valójában a hírhejt és véres üldözésre, amely a templomok és szent könyvek teljes megsemmisítését célzó rendelettel indult, csak 303-ban került sor. Az üldözések hatására több helyen egyházszakadás fenyegette a közösségeket. Ilyen volt az afrikai (karthágói) donatista vita, de itt kell megemlítenünk a Meletiosz nevéhez fűződő függetlenedési kísérletet, amely kis híján komoly válsághoz vezetett Egyiptomban. A 305–306 körüli események a lükopoliszi Meletiosz püspök alexandriai látogatásával kezdődtek, aki felháborodva tapasztalta, hogy a városban nincsen istentisztelet. Petrosz, az akkori püspök ugyanis elmenekült. Meletiosz tehát intézkedett, önkényesen felszentelt két papot, köztük a később oly sok felfordulást okozó gondolkodót, Areioszt. A lépten-nyomon megüresedett püspöki székekbe is önkényesen nevezett ki új jelölteket. Amikor Petrosz visszatért, sürgősen kiközösítette a tudta nélkül beiktatott méltóságokat, Meletioszt pedig letartóztatták, így az egyházszakadás nem bizonyult tartósnak. De, minthogy az ellentétet egyúttal Alexandria és az ország többi része közötti feszültség is táplálta, ez éppen elég komoly válságot okozott ahhoz, hogy a nikaiai zsinaton külön tárgyalják az esetet. Petrosz és Meletiosz személyes konfliktusa azon a kérdésen alapult, hogy egyáltalán szabad-e az istentiszteleteket tiltó rendeletek engedelmeskedni. Meletiosz képviselte a szigorúbb álláspontot, és sok követőre talált a hitelhagyottak keményebb megítélésében.

Nagy Constantinus uralkodása meghozta a várva várt fordulatot a keresztények számára. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a kopt hagyomány is erősen eltúlozza a császár vallásosságát. Valójában csak 337-ben, közvetlenül halála előtt keresztelkedett meg. Valláspolitikája elődeihez hasonlóan a birodalom integritásának megőrzését szolgálta, csupán alkalmazkodott az megváltozott körülményekhez.

Amikor egy hatalmi krízis után végül nyugaton Constantinus, keleten Licinius vette át a birodalom irányítását, 313-ban Mediolanumban a két győztes megegyezett, hogy keresztények és pogányok egyaránt szabadon gyakorolhatják hitüket, a korábban elkobzott tulajdont (magán vagy közösségi) visszaszolgáltatják mindenkinek.

Az ediktum megszületése és Constantinus új hozzáállása, „megtérése” az egész keresztény világ helyzetében döntő fordulatot jelentett. Ez nemcsak a keresztényüldözés végét jelentette, Constantinus tevékenyen hozzájárult az egyház fejlődéséhez: anyagilag támogatta, meghozzá bőkezűen. Bibliapéldányok előállítását, templomok építését finanszírozta (pl. jeruzsálemi Szent Sír templom, Betlehemben a Jézus Születése templom, az eredeti Hagia Sophia és

az Apostolok temploma az új fővárosban Konstantinápolyban, Rómában a Szent Péter bazilika és a Lateráni Szent János templom, stb.), hatalmas összegeket fordított egyházi jótékonykodásra, sőt egyes keresztény eszményeket igyekezett a törvénykezésben is meghonosítani (pl. gyermek- és rabszolgavédelem). A vasárnapot, amely a keresztények számára az istentisztelet napja, pihenőnappá tette.

Egyiptomot ezek az intézkedések 324-ig ténylegesen nem érinthették, ekkorra viszont Constantinus keleti uralkodótársa, Licinius pogánysága és a keresztény örményekkel való konfliktusa megfelelő ürügyül szolgált Constantinusnak, hogy 324 tavaszán háborút indítson a Hadrianopoliszban állomásozó Licinius seregei ellen, akire ugyanazon év szeptemberében döntő vereséget mért Khrüszopolisznál és így egyeduralomra tett szert az egész birodalom területén. Constantinus intézkedéseinek konkrét egyiptomi megvalósulásairól nem sokat tudunk, de fontos szimbolikus eseményként megemlítendő, hogy a Nílus mérőrúdját a Serepeumból egy keresztény templomba vitette, így szakítva meg a folyó áradását Szarapisszal összefüggésbe hozó hagyományt.

A KORAI KOPT EGYHÁZ NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

A 4. század első negyedében már 72 püspökség található Egyiptomban, és idővel ez a szám még egy kicsit emelkedett is. Az Egyiptom ellenőrzése alá vont libüai és pentapoliszi térséggel (Kürénaika) együtt a püspökségek száma a százat is megközelítette. (A 343-as serdicaei zsinat levelét például 94 püspök írta alá.) Az 5. század elejére már a lakosság négyötöde keresztény. A biblikus szövegek kopt nyelvre fordítása (amely a 2. század végétől indult, és 380-ra valószínűleg befejeződött) a helyi lakosság számára jól hozzáférhetővé tette a keresztény tanításokat.

Az egyházi tulajdon visszaállítása 313-ban, a templomépítés és -javítás támogatása központi pénzezből, az adómentesség és a klerikusok egyéb kötelezettségeinek elengedése Egyiptomban is felgyorsította a folyamatot. Nagy Constantinus uralkodásának utolsó szakaszából már szervezett kolostorokról is tudunk.

Az egyház számos helyi sajátossága között kiemelendő az a jellegzetes hierarchia, mely az alexandriai püspököt közvetlenül a helyi püspökök fölé emelte, tehát ellentétben a késő antik kereszténység általános hagyományával, nem voltak közbülső, közvetítő intézmények közöttük. Pedig az ország földrajzi adottságai miatt sem tűnik szerencsésnek ez az eljárás. Az alexandriai püspök vagy pátriárka közvetlenül ellenőrizte a püspökök kinevezését országszerte, és a nikaiai zsinat (325) határozatából az is kiderül, hogy Libüa és Pentapolisz is a fennhatósága alá tartozott. Ennek a helyi struktúrának a kialakulásában nyilván nagy szerepet játszott a nagyvárosok hiánya – Alexandriához hasonló központot nemigen találunk az országban –, de a polgári adminisztráció már meglévő szerkezete is modellül szol-

gálhatott. Másrészt Alexandria sem támogatta nagyobb püspökségek, vagy metropolita székhelyek kialakulását, mert a központosított rendszer megkönnyítette az irányítást. Az egyközpontúság viszont a helyi püspökségek nagyobb önállóságát tette lehetővé, nagyobb teret adva az esetleges visszaélésekre, méltánytalanságokra is. (A 'pátriárka' kifejezés korábban egyszerűen megtisztelő cím volt, csak a 6. században nyerte el pontos jelentését, mint a nagy keleti székhelyek püspökeinek titulusa. Kopt szöveg csak a 7. század végén nevezi így az alexandriai püspököt.)

Az Athanasziosz kánonjaiban találunk egy listát az egyházi méltóságok fokozatairól: eszerint a klérus tagjai lehetnek püspökök, presbiterek, diakónusok, al-diakónusok, olvasópapok (*anagnosztai*), énekes papok vagy kapusok. Ha egy funkciót többen töltöttek be, akkor sorszámozás (pl. első presbiter, második presbiter) tükrözte a kettős hierarchiát. Bár a felsorolt tisztségek pontos funkciójáról és feladatköréről keveset tudunk, annyi valószínűsíthető, hogy csak az első két csoport tagjai végezték munkájukat „főállásban”, jövedelmeiket az egyházi bevételekből biztosítva. A diakónusok rendfenntartó, felügyelő szerepet töltöttek be, de feladatuk állhatott egyszerűen abban is, hogy a templomban aludtak éjjeli őrség gyanánt. Az olvasópapok bizonyos szövegeket (például az evangéliumokat) nem olvashattak fel, számuk idővel csökkent is.

A templomok hálózata viszonylag jól dokumentált. Egy településen belül akár több kisebb templomot is emeltek – napon szárított agyagtégla felépítményük elkészítése nem volt különösebben költséges. A falusi klérus a helyi püspök fennhatósága alá tartozott, templomai a püspöki templomtól (*katholiké ekklészia* vagy *megalé ekklészia*) fügtek. A templomok gazdasági bázisát saját birtokai, kézműves műhelyei, a hívek felajánlásai, esetleg módosabb földtulajdonosok rendszeres támogatásai jelentették. Mise után a hívek adományainak egy részét a résztvevő klerikusok rögtön megkapták, illetve kopt templomokban szokás volt az egyházi embereknek mise után közös étkezést tartani, amelynek végeztével a lakoma maradékát hazavihették. A templomi javak adminisztrációja a püspök hatáskörébe tartozott, de nem írásbeli normák, hanem szokásjog alapján. Munkáját egy gazdasági intéző segíthette, akinek önálló döntéssjoga nem, inkább végrehajtó funkciója volt.

A biztos anyagi alapokon álló templomok intézményes karitatív tevékenységet kezdhettek: kórházi ellátást biztosítottak, támogatták a szegényeket, özvegyeket és árvákat. Ez az intézményesült egyházszervezet azonban valószínűleg csak az 5. századra épült ki.

Az egyiptomi kereszténység sajátos vonásaként jelent meg a 3. század közepétől egyre nagyobb számban az ún. sivatagi atyák, az anakhóréták (Thébai Pál, Remete Szent Antal). Ebből a remetemozgalmából fejlődött ki fokozatosan az a cönobita szerzetesi közösségforma, amely a nyugati szerzetesség szerveződéséhez is mintául szolgált (lásd erről Sággy Marianne írását e számban). A szerzetesmozgalom úttörője Szent Pakhómiosz volt, aki több kolos-

ÁRIUSZ LEVELE NIKOMÉDIAI EUSZEBIOSZHOZ

Szívből szeretett Urát, Isten hú emberét, az igazhitű Euszebioszt köszönti az Úrban Áriusz, akit igazságtalanul üldöz Alexandrosz pápa amindenen győzedelmeskedő igazság miatt, amit te magad is védelmezel.

Mivel Ammóniosz atyám Nikomédiába utazott, jó alkalom és lehetőség kínálkozott nekem arra, hogy az ő közvetítésével hozzád forduljak, emlékeztetve Téged a természetedben gyökerező szeretetre és jóindulatra, amit barátaid iránt táplálsz Isten és az ő Krisztusa ügyében, mert nagyon szorongat, üldöz és minden rosszat mozgató ellenünk a püspök, hogy elüldözön minket a városból istentelen emberekként, mert nem értettünk egyet veled, amikor a nyilvánosság előtt hirdette, hogy örökkévaló az Isten és örökkévaló a Fiú, úgy mint Atya, úgy mint Fiú, a Fiú születetlenül (keletkezés nélkül) együtt létezik az Istennel, örök szülött, születetlenül szülött, még egy pillanattal sem előzi meg az Isten a Fiút, örökkévaló az Isten, örökkévaló a Fiú, magától az Istentől való a Fiú.

Euszebiosz testvéred, a caesareai, és Theodosz, Paolinoz, Athanasziosz, Gergely, Aethiosz, meg Keleten mindenki úgy tanítja, hogy az Isten kezdetnélküli, előbb létezett, mint a Fiú, és átkozottak legyenek az olyanok, mint Phlogoniosz, Hellanikosz és Makariosz, ezek az eretnekek és a hitben műveletlenek, akik közül egyesek a Fiút születetlen kiadásnak, túlsordulásnak mondták mások.

Az ilyen istentelenségeket még hallani sem bírjuk, még ha ezer halállal fenyegetnek is az eretnekek. De mi mit állítunk, hogyan gondoljuk és mit tanítunk? Azt, hogy a Fiú nem születetlen, nem is része semmilyen módon a születetlennek, de nem is valamilyen személyi valóságából van, hanem állítjuk: az akarat és elhatározás létesítette az idők és világkorszakok előtt, egyszerűen isten, változatlan, telve kegyelemmel és igazsággal.

Keletkezése és megteremtése előtt, mielőtt elhatározott volna, vagy mielőtt megalapozott volna, nem volt ő, mert nem volt keletkezésnélküli. Azért üldöznek, mert hangoztatjuk, hogy a Fiúnak van kezdete, az Isten viszont kezdetnélküli. Még aztért is üldöznek, mert állítottuk, hogy (a Fiú) a semmiből lett, de abban az értelemben, hogy ő nem része sem az Istennek, sem más valamitől nem való. Hát ezek miatt üldöznek, a többit már te is tudod.

Kívánom, hogy boldogan élj az Úrban, és emlékezz meg üldöztetésünkről, mint Lukianosznak velem együtt volt tanítványa, te valóban Euszebiosz.

Ladaci Gáspár fordítása

tort alapított és szerzetesi regulát állított össze. A szent életű anakhórétákat és szerzeteseket rendszerint különös tisztelet övezte. Több püspök életrajzában szerepel, hogy kinevezése előtt kolostorban vagy lazább szervezetű, de világtól elvonult közösségben élt. Egyesek még felszentelésük után sem mondtak le ezen életformájukról, és igyekeztek megosztani magukat a két tevékenység között. Helyi gazdasági és politikai befolyásra is szert tehetett egy-egy szerzetes, ilyen volt a legendás Apa Senuti, az atripei fehér kolostor vezetője, aki a környékbeli lakosság osztatlan rajongását élvezte.

ZSINATOK, PÁRTOK, VITÁK

A keresztény dogmák kialakításában és az ezekhez kapcsolódó vitákban az egyiptomi Alexandriának mindvégig meghatározó szerepe volt. A korai krisztológiai viták és döntéshozó zsinatok történeti áttekintése tehát kettős módon kapcsolódik Egyiptomhoz. Nemcsak azért, mert ezek a felfogásbeli különbségek vezettek végül is a kopt egyház leválásához, hanem mert valamely alexandriai egyházi méltóság minden alkalommal kulcsszerepet játszott a polémiában. Az első egyetemes zsinathoz vezető ellentét is Egyiptomban robbant ki.

A keleti egyházfőket széthúzó ariánus vita arra az elhatározásra indította Constantinust, hogy 325 húsvétja után egy hatalmas püspöki zsinatot hívjon össze Ankürába. Később választása inkább Nikaiára esett, mivel maga is részt akart venni a zsinaton, és a császári rezidencia Nikomédeiánál volt.

Az eredetileg helyi jellegű vita az alexandriai püspök, Alexandrosz (313–328) és presbitere, Areiosz között a Fiú az Atyával való egyenrangúságának kérdését feszegette. Az antiokheiai iskolán nevelődött Areiosz tagadta a Fiú Atyával való egyelényegűségét, azonos istenségét. Megkérdőjelezte a Fiú egyenrangúságát, aki teremtett, mint minden más ember, és sohasem rendelkezett olyan örök léttel, amilyennel az Atya. Elutasította Alexandrosz fennhatóságát, és Egyiptomon kívül keresett tekintélyes támogatókat (mint kaiszareiai Euszebiosz, és névrokona, Euszebiosz, Nikomédeia püspöke). Alexandrosz 318-tól több ízben is összehívta az egyiptomi püspököket, és Areioszt követőivel együtt kiközösítették. Areiosz mellett is tartottak egy zsinatot Bithüniában 320-ban, amely Areiosz visszafogadását követelte Alexandrosztól. Mindkét fél igyekezett a püspököket levelezés útján maga mellé állítani, ennek eredményeképpen 324-re gyakorlatilag az egész keresztény világot belerángatták a vitába. A vita megosztotta a keleti püspököket, de természetesen mindkét irányvonalnak voltak radikálisabb és mérsékelt hívei is.

A 325-ös nikaiai zsinaton olyan nagy számban jelentek meg az egyházi képviselők, hogy az első ökumenikus zsinatnak tekinthető. A 220 püspökből azonban csupán néhány érkezett nyugati, latin területről, a résztvevők túlnyomórészt görögök voltak. Az antiariánus hitvallás, amelyet a zsinat is magáévá tett, nem fogadta el azt a tételt, hogy a Fiú valamely értelemben alacsonyabb rendű volna az Atyánál, és a teremtett világhoz tartozik. Kimondta, hogy a Fiú az Atyával egyelényegű (*homousziosz*), tehát nem teremtmény. Athanasziosz, akinek tanítása meghatározó volt az antiariánus-nikaiai vonalon, úgy ír erről később, hogy az emberi nem megváltása csak úgy történhetett meg az Ige megtestesülése által, ha az Atyával egyelényegű Ige vált emberré.

A zsinat további ügyekben is döntést hozott, például itt döntöttek arról, hogy a feljebb említett szakadár Meletiosz megtarthatja püspökségét, és követői visszavehetők az egyházba. Itt rögzítették kánonban a püspökök kinevezésének módját is: eszerint a jelöltet az adott egyháztartomány legalább három püspökének kellett felszentelnie, de a tartományi fővárosok püspökei (az ún.

metropoliták) vétójoggal rendelkeztek. Mint láttuk, Egyiptomban ez az eljárás szélsőséges módon valósult meg az alexandriai pátriárka javára.

A zsinat határozatait Constantinus minden jelenlevő püspökkel aláíratta, ezt végül két libüai püspök kivételével mindenki meg is tette. A libüai püspökök is inkább a 6. kánont kifogásolták, amely Alexandria fennhatósága alá utasította őket. A zsinat ezenfelül több határozatot is hozott: egységesítették a húsvét időpontját, kánonokban szabályozták az egyházi fegyelem kérdéseit, és megerősítették egyes tartományi székhelyek kiemelt szerepét az egyházon belül. Azt is megfogalmazták az iratban, hogy mely tételek hangoztatása számíthat eretnekségnek és fenyeget kizárással.

Az ariánus vita azonban közel sem zárult le ilyen egyszerűen. 328-ban Athanasziosz püspöki kinevezésével erőteljes harc indul az ariánus mozgalom ellen. Ő még császári felkérésre sem volt hajlandó visszafogadni egyházába Areioszt. Athanaszioszt viszont a már említett szakadár meletianusokkal folytatott állandó viszálya miatt Nikomé-deiai Euszebiosznak (Areiosz fő támogatójának) sikerült megvádolnia és kiközösítenie 335-ben. Euszebiosznak amúgy is nőtt a befolyása a császárnál – ő keresztelte meg Constantinust a halála előtt. Nemsokára székhelyét is áttette az új fővárosba, Konstantinápolyba, és innen irányította a keleti egyházpolitikai életet.

Constantinus haláláig (337) a nikaiai hitvallás vitathatatlannak maradt, később azonban az arianizmus körül zajló vita egyre súlyosabb és bonyolultabb lett: már rég nem egy alexandriai presbiter hatásos és elvont teológiai téziseiről szólt, annál inkább a kelet és nyugat között feszülő nézet- és érdekkülönbségekről, és az egyház belső, szervezeti hierarchiájáról. A görög püspökök többsége egyébként azon a kompromisszumos állásponton maradt, miszerint a Fiú lényege *hasonló* az Atyáéhoz (*homoiusziosz*), ahogy a tökéletes képmás hasonlít az ősképre.

Az erőviszonyok állandó hullámozását jól példázza Athanasziosz életútja: kiközösítése után Róma felvette őt egyházi közösségébe, ami a továbbiakban nem kis ellentét forrása lett. Athanaszioszt 346-ban császári nyomásra visszavették Alexandriába, 356-ban viszont, újabb ariánus vezetők befolyására, ismét eltávolították – bár ehhez katonai segítségre is szükség volt. Athanasziosz a sivatagi szerzetesek közé menekült. A nyugati egyház, amely egy idő után feladta Athanasziosz támogatását, valójában elég homályos elképzelésekkel rendelkezett arról, hogy miről is folyik a vita. Athanasziosz többször megkísérelte a visszatérést, de minden alkalommal eltávolították. Végül a halála előtti években, a közvélemény nyomására újfent visszahelyezték püspöki hivatalába. (Athanasziosz körleveleit már nemcsak görögül, hanem koptul is kibocsátotta.)

A 350-es éveket adáz ariánus vita jellemezte, ezért Constantius császár (Nagy Constantinus fia) olyan hittételt akart támogatni, melynek széleskörű az elfogadottsága. Az államérdek kompromisszumot kívánt, és Constantius az egyházpolitikai egység létrehozásához az ariánus teológiát tartotta megfelelőbbnek. Kezdeményezéseivel csak azt érte el, hogy az antiariánus tábor gondolkodói még világosabban kidolgozták teológiai érvrendszerüket.

A hatvanas–hetvenes években új problémák vetődtek fel keleten Krisztus személyével kapcsolatban. A laodikeiai Apollinaris azt állította, hogy Krisztusban az isteni Ige lépett az emberi értelem helyébe. Csak úgy kerülhető el, hogy Krisztust kettős személynek gondoljuk, ha Isten és ember egyetlen személyben, egyetlen természetben (*phüszisz*) egyesül.

381-ben Theodosius császár (379–395) egyetemes zsinatot hívott össze Konstantinápolyba, ahol a nikaiai hitvallás javított formájú ortodoxiája került elfogadásra, megerősítve a *homoiusziosz* kulcsszót. Konstantinápoly növekedő befolyását mutatja, hogy kánonba foglalták: a város (mint az új Róma) püspöke rangban közvetlenül Róma püspöke után következik. Róma

NESZTORIOSZ ELÍTÉLÉSE

Történt egyszer, hogy a szent atyák összehívták a zsinatot, hogy elítéljék az istentelen Nesztorioszt, és atyám, a próféta Apa Senuti is ott volt szent Kirillosz, Alexandria érseke társaságában. Miután bevonultak a templomba, helyet foglaltak trónusaikon, és a tanács közepére is tettek egy trónust, amelyre rátették a négy szent Evangéliumot. És miután az istentelen Nesztoriosz belépett nagy bekezdéssel és szemérmertlenséggel, felkapta a négy szent Evangéliumot, a földre tette és leült a trónusra.

Amikor atyám, Apa Senuti meglátta, amit Nesztoriosz tett, jogos dühében felpattant a szent atyák között, megfogta az Evangéliumokat és felvette a földről. Ezután az istentelen Nesztoriosz mellé ült és azt mondta: „Te Isten fiát földre akarod ültetni, és te ülsz a trónuson?” Az istentelen Nesztoriosz így válaszolt Apa Senuti atyámnak: „Mit keresel a tanács közepén? Hiszen te nem vagy sem püspök, sem arkhimanditész, sem előljáró, hanem szerzetes.” Atyámnak így válaszolt: „Isten akarta, hogy eljőjtek és leleplezzetek, feltárjam istentelen tévedéseid, hiszen te elutasítod Isten egyszülött Fiának szenvedéseit, amelyek köztünk történtek veled, amíg megváltott minket bűneinktől. Ő hamarosan megbüntet téged.” Abban a pillanatban leesett a trónusról a földre, és rossz lélekke változott atyáink gyűlésén.

Apa Senuti életrajza, 128–129.

Egedi Barbara, Hasznos Andrea és Luft Ulrich fordította

A KHALKÉDÓNI ZSINAT ELÍTÉLÉSE

Történt egyszer a gyarló Jusztiniánosz idejében, aki az egész világot megzavarta és a katolikus egyházat mindennütt széttagozta, hogy ez a császár arra vállalkozott, hogy mindennütt megerősítse a romboló Khalkédóni zsinat által okozott hitét és szétkergette Krisztus nyáját, elűzte székeikről az ortodox püspököket és érsekeket. De ezzel nem elégedett meg a gyarló Jusztiniánosz, hanem szétküldte a becstelen „Oroszlánkönyvet”, amit a romboló Khalkédóni zsinat elfogadott. És ezt elküldte minden alárendelt helyre, hogy mindenki kézjegyével lássa el. Amikor elhozták Egyiptomba, nagy zavart okozott az Egyiptomban lévő ortodox hívők körében. Elhozták Siét szent pusztájába is, hogy atyáink kézjegyünkkel lássák el. Siét atya ekkor maga szent Abba Dániel volt. Az Úr feltúrta neki a dolgot, mielőtt ezt elhozták volna Siétbe. A szent összehívta az összes öreget és elmondta nekik, amit az Úr feltúrta neki. Emlékeztette őket, hogy megerősödtek a helyes hitben, amelyről a halál sem tudja visszariasztani őket. Amikor a császár katonái elhozták a becstelen, mindenféle hitelenséggel teli „Oroszlánkönyvet” Siét szent pusztájába, atyáink szent Abba Dániel, az előljáró a hozzá hasonló szent öregek tömegével együtt kivonult eléjük üdvözölni őket. Miután üdvözölték a katonákat, azok elővették a becstelenséggel teli könyvet, átadták az öregeknek és azt mondták: „A császár megparancsolta, hogy mindannyian aláírajtok, hitetek jeleként.” Szent atyáink Abba Dániel, az áldott előljáró válaszolt: „Milyen hit jelképe az?” Azt mondták neki: „A Khalkédóni zsinaté, ahol hatszázharmincnégy püspök összegyűlt.” Atyáink Abba Dániel, tele a Szentlélek áldásával, gyorsan elvette a mindenféle hitelenséggel teli könyvet, felpattant, felkiáltott és így szólt a katonákhoz: „Átok a Khalkédóni tisztességtelen zsinatra, átok mindenkire, aki letagadja Krisztus üdvösségének fájdalmait. Mi soha nem fogadjuk el ezt a megátkozott hit-szabályt, hanem mindenkít, aki elfogadja, megátkozunk és azokat is, akik hisznek benne. Mi valljuk az Atyát, a Fiút és a Szentlelket, az egy Istenben lévő egylényegű Háromságot az utolsó leheletünkig.”

Történt pedig, hogy miután a katonák Abba Dániel és a vele lévők szilárd határozottságát tapasztalták, igen dühbe gurultak, megragadták őt és nagyon megkínózták úgy, hogy kis híján belehalt a sok sebbe, amit rajta ejtettek.

Abba Dániel élete
Hasznos Andrea fordítása

elítélte a határozatot, mivel a püspökségek rangját a városok világi rangjától tette függővé, Alexandria pedig érthetően azért, mert maga pályázott a megtisztelő második helyre.

EGY TERMÉSZET

Az 5. század első felében körvonalazódó krisztológiai viták háttérében az Alexandria és Konstantinápoly közötti vetélkedés állt. A polémia két nagy alakja Kürillosz, alexandriai püspök (411–444) és az antiokheiai Nesztoriosz, 428-tól Konstantinápoly püspöke volt – mindketten a pogányság és eretnokség elleni küzdelem fáradhatatlan harcosai. Írásaikban két ellentétes teológiai irányvonal fogalmazódott meg – méghozzá egyre markánsabban a császári kegyért és támogatásért folyó küzdelemben. Nesztoriosz nem fogadta el Krisztus személyének alapvető egységét (*egy személyben egyesült két természet*), egyúttal tagadta Szűz Mária Isten-szülő voltát, míg Kürillosz azt hirdette, hogy az isteni és az emberi természet az egyesülés után egyetlen valóságot alkot Krisztusban, azaz az *egyesülés utáni egy természet* tanát. Kürillosz egyébiránt magáénak tudhatta Róma támogatását, ám ez valójában Coelestinus pápa Nesztoriosszal való konfliktusából eredt.

II. Theodosius 431 pünkösdjére egyetemes zsinatot hívott össze Epheszoszban – ez Nikaia és Konstantinápoly után immár a harmadik ökumenikus gyűlés. Itt Kürillosz jutott helyzeti előnyhöz és kiátkozta Nesztorioszt, akinek késve érkezett szír támogatói azonnal ellenzsinatot szerveztek, amelyen Kürilloszt ítélték el és zárták ki az egyházból. A császár szorongatott helyzetében mindkét határozatot elfogadta és mindkét vezetőt letartóztatta. Végül Kürillosz befolyása bizonyult erősebbnek, és míg őt rehabilitálták, Nesztorioszt Felső-Egyiptomba száműzték. A kompromisszumnak viszont ára volt: a 433-ban aláírt egységformula inkább a nesztorioszi teológia tételeihez állt közelebb. Eszerint Krisztus „tökéletes Isten és tökéletes ember”, aki „isten-ségében egylényegű az Atyával, ember voltában egylényegű velünk, két természet egysége valósul meg benne”.

Kürillosz alexandriai utódja, Dioszkurosz elégedetlen volt a 433-as kiegyezéssel, és mindenáron keresztül akarta vinni az *egy természetet* hirdető, ún. monofizita teológia ortodoxiáját – és ezáltal visszaállítani Alexandria egyházpolitikai tekintélyét. A 449-ben ismét Epheszoszban rendezett zsinaton sikerült érvényesítenie akaratát Róma és keleti szövetségesei ellenében is. Diadala azonban rövid életűnek bizonyult, mert a Khalkédónba összehívott IV. egyetemes zsinaton (451) ellenfelei legyűrték, majd kiközösítették. Ez egyben Konstantinápoly pozíciójának újbóli megerősödését jelentette.

A khalkédóni hitvallás lényegében a 433-as formulára épült, továbbá kiemelte, hogy Krisztus két természetben nyilvánult meg, és a két természet közti különbséget semmilyen értelemben nem szünteti meg az egyesülés, hanem általa a *két természet egy személyt* alkot. Bár a zsinat Kürillosz leveleit fogadta el és nem Nesztorioszét, az elfogadott dogma ezúttal is inkább az utóbbi tanaira emlékeztet, hiszen Kürillosz *két természetből származó egy természetéről* beszélt. A khalkédóni hitvallás Egyiptomban heves ellenállásba ütközött, amely odáig fajult, hogy a dogmát elfogadó Proteriosz püspököt (Dioszkurosz utódját) az alexandriai lakosság meglincselte, és helyét egy szélsőségesen monofizita egyházfő foglalhatta el. Hasonló események történtek Szíriában is. Szabályos nemzeti mozgalmak tömörültek a *mia phüszisz* (‘egy természet’) jelszó mögé.

482-ben Akakiosz konstantinápolyi pátriárka és Zénón császár kísérletet tett az egyre mélyülő ellentét elsimitására egy formula (*Hénótikon*) kiadásával. Bár a kompromisszumkísérlet néhány évtizedre lecsendesítette a viszályt, csak felületi kezelésnek bizonyult. Amikor Alexandria és Antiokheia

pátriárkái elfogadták a Hénótikont, a szélsőségsé-
sebb monofizita csoportok közül is elszakadtak (*akepha-
loi*). Minthogy a formulát zsinat összehívása nélkül fogad-
tatták el, a pápa Akakioszt és magát a császárt is
kiközösítette; ez 35 éves skizmához vezetett Róma és a
Kelet között.

A Krisztus testének istenülése körül folyó dogmatikai
vita kapcsán a monofizita párt idővel további egységekre
bomlott: a két legnagyobb csoport Antiokheiai Severus és
Halikarnasszoszi Julianus körül szerveződött, akik Jusztiniosz üldözése elől menekültek Egyiptomba. E néhány
évtizedben élte a kibontakozó monofizita teológia virágko-
rát.

A szír és egyiptomi egyház fokozatos és véglegesnek
tűnő eltávolodása a birodalmi egyháztól nemcsak a teoló-
gusok kidolgozott értekezéseiben, hanem egyszerűbb –
mégis lényeges – liturgikus különbségben is megmutatko-
zott. Jusztiniosz (527–565) még megpróbálta kibékíteni
a két szélsőséges nézetet: a khalkédóni hitvallást támogat-
ta, de engedményeket tett a monofiziták irányába. Próbál-
kozásai nem jártak tartós sikerrel, a 6. századra fokozato-
san kialakultak a monofizita tömbök. Jakab Baradaeus

nevéhez kötődik a szír monofizita (jakobita) egyház alapí-
tása a század közepén: az ortodox hierarchiával párhuzá-
mosan monofizita püspököket szentelt fel, s ezáltal gya-
korlatilag független egyházszerkezetet teremtett.
Theodosius alexandriai pátriárka (535–566) felkérésére új-
raszervezte a khalkédóni hitvallást tagadó kopt egyházat is.
Melkhiták (azaz Khalkédónhoz hű „királyiak”) csak az
egyre kisebb számban jelenlévő görögök maradtak. A kelet
kis-ázsiai (örmény) területek szintén elfordultak a birodal-
mi egyháztól. Ez a teológiai elhatárolódás természetesen a
birodalom központosítását is aláásta, és egyáltalán nem
kedvezett a 7. századi arab hódítók elleni fellépés sikeres-
ségének.

A kopt egyház teljes elszakadása természetesen nem
egyik napról a másikra történt. 570 után többször előfor-
dult két pátriárka párhuzamos felszentelése is: míg a
Khalkédónhoz hű egyházfőt Egyiptomon kívül nevezték
ki, és sosem volt egyiptomi születésű, addig monofizita
kopt társának fennhatósága „csak” az Alexandrián kívüli
területekre korlátozódott. A mai kopt egyház hagyományo-
san mégis egy meghatározott évet, méghozzá a khalkédóni
zsinat évét, 451-et tekintti alapítása időpontjának.

IRODALOM

- Bagnall, R. S., *Egypt in the Late Antiquity*, Princeton, 1993.
Bowman, Alan K., *Egypt after the pharaohs. 332 BC – AD 642: from
Alexander to the Arab conquest*, London, 1986.
Chadwick, H., *A korai egyház*, Budapest, 2003.
Chadwick, H. – Evans, G. R., *A keresztény világ atlasza*, Budapest,
1993.
Fekete István, „Az egyiptomi koptok. Szent Márk követői”: *Élet és
Tudomány* 20/2000, 623–627.
Frend, W. H. C., „Chalcedon, Council of”: A. S. Atiya (szerk.), *The
Coptic Encyclopedia II*, New York, 1991, 512–515.
Grant, Michael, *Róma császárai*, Budapest, 1996.
Griggs, C. Wilfred, *Early Egyptian Christianity. From its origins to
451 C.E.*, Leiden, 1993.
Heussi, Karl, *Az egyháztörténet kézikönyve*, Budapest, 2000.
Kákósy László, „Kereszténység és pogányság Egyiptomban”: Kákó-
sy László, *Az alexandriai időisten, Válogatott tanulmányok
(1957–1998)*, Budapest, 2001, 313–328.
Kákósy László, „A szerzetesség Egyiptomban”: Kákósy László, *Az
alexandriai időisten, Válogatott tanulmányok (1957–1998)*, Bu-
dapest, 2001, 329–347.
Luft Ulrich, „Bevezető”: Luft Ulrich (szerk.), *Istenek, szentek, dé-
monok Egyiptomban. Hellénisztikus és császárkori vallástörté-
neti szövegek*, Budapest, 2003, 9–47.
Meinardus, O., *Two Thousand Years of Coptic Christianity*, Cairo,
1999.
Orlandi, Tito, „Koptische Kirche”: Müller, Gerhard (szerk.), *Theolo-
gische Realenzyklopädie*, 19. Berlin – New York, 1990, 595-
607.
Pevsner, Nikolaus, *Az európai építészet története*, Budapest, 1972.
Rist, Josef, „Melitios von Lykopolis”: *Der Neue Pauly* 7., 1999, col.
1192.
Szántó Konrád, *A katolikus egyház története*, I. kötet, Ecclesia,
1983.
Torjesen, K. „Nicaea, Council of”: A. S. Atiya (szerk.), *The Coptic
Encyclopedia VI*, New York, 1991, 1790–1792.
Vanyó László, *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Budapest, 1980.
Wipszycka, Ewa, „Le istituzioni ecclesiastiche in Egitto dalla fine
del III. all’inizio dell’VIII secolo”: Alberto Camplani (szerk.), *L’
Egitto cristiano, Aspetti e problemi in età tardo-antica*, Roma,
1997, 219–271.